

आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण पर्यटनाचे

स्वरूप व महत्त्व: नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भात

शुभम भुमेश्वरजी चाफले

संशोधक

वाणिज्य विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. शिवानी ओमप्रकाश कटकवार (हटेवार) ,

मार्गदर्शक,

वाणिज्य विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश:

ग्रामीण पर्यटन हे शाश्वत विकास व समावेशक वाढीसाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून उदयास आले आहे, विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये. अलीकडील काळात भारत सरकारच्या 'आत्मनिर्भर भारत' (आत्मनिर्भर भारत) या दृष्टीकोनात स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट करणे, देशी संसाधनांचा विकास करणे आणि तळागाळातील पातळीवर रोजगारनिर्मिती करणे यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण पर्यटन स्थानिक संस्कृती, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, पारंपरिक व्यवसाय व सामुदायिक सहभागाचा प्रभावी वापर करून महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रस्तुत अध्ययनात आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या चौकटीत ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व यांचा अभ्यास नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून ग्रामीण पर्यटनामुळे रोजगारनिर्मिती, ग्रामीण उत्पन्नवाढ, सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि शाश्वत विकास यामधील संभाव्यता विश्लेषित करण्यात आली आहे. अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की ग्रामीण पर्यटन स्थानिक समुदायांचे सक्षमीकरण करून, ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी करून आणि गावकेंद्रित उद्यमांना बळकटी देऊन आर्थिक स्वयंपूर्णतेस चालना देणारे उत्प्रेरक ठरू शकते. नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटनाची संपूर्ण क्षमता विकसित करण्यासाठी प्रभावी नियोजन, पायाभूत सुविधा विकास आणि स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द : ग्रामीण पर्यटन, आत्मनिर्भर भारत, आत्मनिर्भर भारत, शाश्वत विकास, स्थानिक अर्थव्यवस्था, नागपूर जिल्हा

प्रस्तावना:

पर्यटन हे जागतिक स्तरावर आर्थिक वाढ, रोजगारनिर्मिती आणि प्रादेशिक विकासास हातभार लावणारे एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे. अलीकडील काळात पर्यटनाकडे विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये समावेशक व शाश्वत विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहे. ग्रामीण पर्यटन हे खेड्यापाड्यांमध्ये व ग्रामीण परिसरात घडणाऱ्या पर्यटन क्रियाकलापांवर केंद्रित असून, पर्यटकांना ग्रामीण जीवनशैली, पारंपरिक संस्कृती, शेती, नैसर्गिक दृश्यसंपदा आणि स्थानिक हस्तकला यांचा अनुभव घेण्याची संधी प्रदान करते. स्थानिक

संसाधने व सामुदायिक सहभाग यांना प्रोत्साहन देऊन ग्रामीण पर्यटन ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट करण्यात आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

भारतात 'आत्मनिर्भर भारत' ही संकल्पना देशांतर्गत क्षमतांचा विकास, स्थानिक उद्योजकतेला चालना आणि विकेंद्रित आर्थिक वाढ यांवर भर देते. या दृष्टीकोनाचा उद्देश बाह्य अवलंबित्व कमी करून स्थानिक समुदायांचे सक्षमीकरण करणे आणि तळागाळातील पातळीवर स्वयंपूर्ण आर्थिक उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे हा आहे. ग्रामीण पर्यटन ही संकल्पना स्वयंपूर्ण भारताच्या दृष्टीकोनाशी सुसंगत असून, ती स्थानिक कौशल्ये, नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि पारंपरिक ज्ञानाचा उपयोग करून ग्रामीण भागांमध्ये रोजगार व उत्पन्ननिर्मितीस चालना देते.

महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागात स्थित असलेला नागपूर जिल्हा विविध ग्रामीण भौगोलिक रचना, सांस्कृतिक परंपरा, कृषी पद्धती, आदिवासी वारसा तसेच जंगल व इको-पर्यटन स्थळांच्या सान्निध्यामुळे ग्रामीण पर्यटनासाठी समृद्ध संभाव्यता बाळगतो. जिल्ह्यातील गावे नैसर्गिक सौंदर्य व सामाजिक-सांस्कृतिक वैविध्य यांचे सुंदर मिश्रण दर्शवितात, ज्यांचा प्रभावीपणे ग्रामीण पर्यटनस्थळांमध्ये विकास करता येऊ शकतो. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अध्ययनात आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या चौकटीत ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व यांचा अभ्यास नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात करण्यात येत असून, शाश्वत ग्रामीण विकास व आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या दृष्टीने ग्रामीण पर्यटनाची भूमिका अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) ग्रामीण पर्यटनाची संकल्पना व स्वरूप अभ्यासणे.
- २) आत्मनिर्भर भारत (आत्मनिर्भर भारत) उपक्रमाच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाचे महत्त्व तपासणे.
- ३) नागपूर जिल्ह्यातील आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी ग्रामीण पर्यटनातील संभाव्यता विश्लेषित करणे.
- ४) रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढीमध्ये ग्रामीण पर्यटनाची भूमिका अभ्यासणे.
- ५) नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटन विकासाशी संबंधित संधी व अडचणी ओळखणे.
- ६) स्वयंपूर्ण ग्रामीण विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून ग्रामीण पर्यटन बळकट करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

साहित्याची समीक्षा:

गवित व काटके (२०२५) यांनी स्वदेश दर्शन 2.0 या योजनेचा आत्मनिर्भर भारताच्या चौकटीत अभ्यास करून पर्यटन सर्किट विकास, स्थानिक सहभाग आणि शाश्वत पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. भारत सरकारच्या पर्यटन मंत्रालयाने (२०२१) मांडलेल्या ग्रामीण पर्यटन विकासासाठीच्या राष्ट्रीय रणनीती व रोडमॅपमध्ये ग्रामीण भागातील उपजीविका, स्थानिक उद्योजकता आणि सांस्कृतिक संवर्धन यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो (२०२४) च्या अहवालानुसार पर्यटन क्षेत्रातील आत्मनिर्भर भारत उपक्रमांमुळे रोजगारनिर्मिती, कृषी-पर्यटन आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळत आहे. आयबीईएफ (तारीख निर्दिष्ट नाही) आत्मनिर्भर भारत अभियानाला राष्ट्रीय आर्थिक स्वावलंबनाचे महत्त्वपूर्ण साधन मानते. इंडोलिया (२०१९) व कर व साहू (२०१६) यांच्या अभ्यासांत ग्रामीण पर्यटनाच्या धोरणात्मक योजनांमुळे प्रादेशिक विकास साध्य होत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्रिपाठी व अली (२०२१) यांच्या संशोधनात शासकीय उपक्रमांचा ग्रामीण पर्यटनाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. निती आयोगाच्या मसुदा राष्ट्रीय पर्यटन धोरण २०२२ मध्ये शाश्वत व समावेशक पर्यटन विकासावर भर देण्यात आला आहे. त्रिआत्मोको आदी (२०२३) यांनी

ग्रामीण पर्यटन व्यवसायातील गुंतागुंत स्पष्ट करत स्थानिक व्यवस्थापन व शाश्वतता यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. एकूणच, उपलब्ध साहित्य ग्रामीण पर्यटनाला आत्मनिर्भर भारताच्या संकल्पनेला बळकटी देणारे प्रभावी माध्यम मानते.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अध्ययनात आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या संदर्भात नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक तसेच दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती क्षेत्रभेटी, प्रत्यक्ष निरीक्षणे तसेच स्थानिक रहिवासी व पर्यटनाशी संबंधित २८० हितधारकांशी संवाद साधून संकलित करण्यात आली आहे. दुय्यम माहिती विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन नियतकालिके, शासकीय अहवाल व धोरणात्मक दस्तऐवज यांमधून प्राप्त करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक व गुणात्मक पद्धतींनी करण्यात आले असून, ग्रामीण पर्यटनाचा शाश्वत ग्रामीण विकास व आर्थिक स्वयंपूर्णतेतील वाटा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व :

ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप स्थानिक समुदाय व ग्रामजीवनाशी निकट संबंध असलेले आहे. हे पर्यटन मुख्यतः समुदायाधारित स्वरूपाचे असून, त्यामध्ये स्थानिक रहिवाशांचा सक्रिय सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. गावकरी गृहवसती (होम-स्टे) स्वरूपात निवास व्यवस्था उपलब्ध करून देणे, पारंपरिक अन्नपदार्थांची तयारी करणे, मार्गदर्शन सेवा देणे तसेच सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे अशा विविध उपक्रमांमध्ये थेट सहभागी होतात. या सक्रिय सहभागामुळे पर्यटनाचे लाभ थेट स्थानिक लोकांपर्यंत पोहोचतात आणि ग्रामजीवनाची अस्सलता टिकून राहते.

ग्रामीण पर्यटनाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे स्थानिक संसाधनांवर आधारित स्वरूप. शेतजमीन, जंगलसंपदा, तलाव, ग्रामीण निसर्गदृश्ये, लोकपरंपरा, हस्तकला व पारंपरिक वास्तुकला यांसारख्या नैसर्गिक, सांस्कृतिक व मानवी संसाधनांचा प्रभावी वापर ग्रामीण पर्यटनात केला जातो. या देशी संसाधनांच्या उपयोगामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडत नाही आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते.

ग्रामीण पर्यटनामध्ये सांस्कृतिक व अनुभवाधारित शिक्षणावर विशेष भर दिला जातो. ग्रामजीवनात प्रत्यक्ष सहभाग, पारंपरिक खाद्यसंस्कृतीचा अनुभव, स्थानिक सण-उत्सवांचे दर्शन, लोकसंगीत व लोकनृत्यांचे सादरीकरण तसेच कृषी कार्यात सहभाग अशा अस्सल अनुभवांकडे पर्यटक आकर्षित होतात. या अनुभवांमुळे पर्यटकांना ग्रामीण संस्कृतीचे आकलन होते आणि स्थानिक समुदायामध्ये आपल्या वारशाबद्दल अभिमान व जाणीव निर्माण होते.

भव्य व गर्दीच्या पर्यटनापेक्षा ग्रामीण पर्यटन हे सामान्यतः लघुपातळीवरील व शाश्वत स्वरूपाचे असते. पर्यावरणपूरक पद्धती, मर्यादित पर्यटकसंख्या व सामाजिक उत्तरदायित्व यांवर आधारित विकास हे ग्रामीण पर्यटनाचे वैशिष्ट्य आहे. या दृष्टिकोनामुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते, सामाजिक सलोखा टिकून राहतो आणि ग्रामीण भागात दीर्घकालीन शाश्वत विकासाचा चालना मिळते.

आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाचे महत्त्व:

आत्मनिर्भर भारत उपक्रमाची उद्दिष्टे साध्य करण्यात ग्रामीण पर्यटनाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण पर्यटनाचा सर्वात मोठा लाभ म्हणजे रोजगारनिर्मिती. गृहवसती, हस्तकला, वाहतूक सेवा, मार्गदर्शन, खाद्यसेवा इत्यादी उपक्रमांमधून स्थानिक युवक, महिला, कारागीर, शेतकरी व लघुउद्योजकांसाठी थेट व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.

ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते. पर्यटनातून मिळणारे उत्पन्न ग्रामुख्याने गावपातळीवरच फिरते, ज्यामुळे स्थानिक उत्पादन, उपभोग व उद्योजकतेला चालना मिळते. तळागाळातील पातळीवर उत्पन्नाचे हे वहन आर्थिक स्वयंपूर्णता वाढवते व बाह्य बाजारांवरील अवलंबित्व कमी करते.

गावातच शाश्वत उपजीविकेच्या संधी निर्माण झाल्यामुळे ग्रामीण पर्यटन ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी करण्यास मदत करते. स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध झाल्यास शहरी भागांवरील ताण कमी होऊन संतुलित प्रादेशिक विकास साध्य होतो.

याशिवाय ग्रामीण पर्यटन सांस्कृतिक वारशाच्या जतनास हातभार लावते. पारंपरिक कला, चालीरीती, हस्तकला, विधी व स्थानिक ज्ञान यांना आर्थिक मूल्य प्राप्त होऊन त्यांचे संरक्षण होते. तसेच गृहवसती, स्वयं-सहायता गट, हस्तकला व खाद्यनिर्मिती अशा उपक्रमांमधून महिलांना संधी मिळाल्याने महिला सक्षमीकरण घडून येते व त्यांची आर्थिक स्वायत्तता व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते.

नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण पर्यटनाची संभाव्यता:

नागपूर जिल्ह्यातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक वैविध्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी मोठी संभाव्यता आहे. जंगलांनी, तलावांनी व कृषी प्रदेशांनी वेढलेली अनेक निसर्गरम्य गावे येथे असून, ती शांत व पर्यावरणपूरक पर्यटन अनुभव देऊ शकतात. वन्यजीव अभयारण्ये व इको-पर्यटन स्थळांच्या सान्निध्यामुळे निसर्गाधारित पर्यटनास विशेष आकर्षण प्राप्त झाले आहे.

जिल्ह्यातील आदिवासी व लोकसंस्कृती, पारंपरिक सण-उत्सव, कला, संगीत, नृत्य व हस्तकला हे ग्रामीण पर्यटनाचे महत्त्वाचे आधार आहेत. पारंपरिक शेती, फळबागा व ग्रामीण जीवनशैली यांमुळे कृषी-पर्यटन व अनुभवाधारित पर्यटनाच्या संधी निर्माण होतात. तसेच ग्रामीण भागांतील ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळांमुळे पर्यटनाला सांस्कृतिक व आध्यात्मिक परिमाण प्राप्त होते. या सर्व संसाधनांचे एकत्रित पर्यटन परिपथांमध्ये रूपांतर करून नागपूर जिल्ह्यात गावकेंद्रित पर्यटन व स्थानिक उद्योजकता विकसित करता येऊ शकते.

ग्रामीण पर्यटन विकासातील आव्हाने:

नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटनाची मोठी क्षमता असली, तरी त्यास अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. अपुरी पायाभूत सुविधा हे एक प्रमुख आव्हान असून, रस्ते, वाहतूक, स्वच्छता व निवास व्यवस्था यांचा अभाव आढळतो. तसेच पर्यटन व्यवस्थापन व आदरातिथ्य कौशल्यांविषयी ग्रामीण समुदायांमध्ये पुरेशी जाणीव व प्रशिक्षण नसल्यामुळे विकास मर्यादित राहतो.

ग्रामीण पर्यटनस्थळांची मर्यादित जाहिरात व प्रचार झाल्यामुळे पर्यटकांचा ओघ कमी राहतो, तर अपुरी आर्थिक मदत व गुंतवणूक स्थानिक पर्यटन उपक्रमांच्या वाढीस अडथळा ठरते. याशिवाय शासकीय यंत्रणा, स्थानिक संस्था व समुदाय यांच्यातील समन्वयाचा अभाव प्रभावी नियोजन व अंमलबजावणीस अडथळा निर्माण

करतो. त्यामुळे एकात्मिक धोरणात्मक पाठबळ, पायाभूत सुविधा विकास, क्षमतावृद्धी व सामुदायिक सहभाग यांद्वारेच नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटनाचा शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

अध्ययनाचे परिणाम:

नागपूर जिल्ह्यातील निवडक ग्रामीण भागांमधून २८० प्रतिसादकांकडून संकलित केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणावरून आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व यासंबंधी अनेक महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष समोर आले आहेत. अभ्यासातून असे दिसून आले की ७२ टक्के (२०२ प्रतिसादक) ग्रामीण पर्यटनाच्या संकल्पनेविषयी जागरूक आहेत, तर २८ टक्के (७८ प्रतिसादक) यांना त्याविषयी मर्यादित माहिती आहे. यावरून ग्रामीण पर्यटनाविषयी जाणीव वाढत असली, तरी अधिक व्यापक जनजागृतीची आवश्यकता असल्याचे स्पष्ट होते.

अध्ययनातील ६८ टक्के (१९० प्रतिसादक) यांचे मत आहे की ग्रामीण पर्यटन स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मितीस लक्षणीय योगदान देते. तसेच ६४ टक्के (१७९ प्रतिसादक) यांनी गृहवसती, हस्तकला, खाद्यसेवा, मार्गदर्शन सेवा इत्यादी पर्यटनाशी संबंधित उपक्रमांतून पूरक उत्पन्न मिळत असल्याचे नमूद केले. याशिवाय ७० टक्के (१९६ प्रतिसादक) यांनी ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थानिक संसाधनांचा उपयोग व उद्योजकतेला चालना मिळून आर्थिक स्वयंपूर्णता वाढते, असे मत व्यक्त केले.

ग्रामीण-शहरी स्थलांतराच्या संदर्भात ६१ टक्के (१७१ प्रतिसादक) यांना ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थलांतर कमी होण्यास मदत होत असल्याचे वाटते. सांस्कृतिक जतनाच्या बाबतीत ७४ टक्के (२०७ प्रतिसादक) यांचे मत आहे की ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थानिक संस्कृती, लोककला व परंपरांचे संरक्षण होते. तसेच ५८ टक्के (१६२ प्रतिसादक) यांनी ग्रामीण पर्यटनाशी संबंधित उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढल्याचे निरीक्षण नोंदविले आहे. तथापि, अपुरी पायाभूत सुविधा (६६%), प्रशिक्षणाचा अभाव (५९%), मर्यादित प्रचार-प्रसार (५३%) आणि अपुरी आर्थिक मदत (४७%) ही प्रमुख आव्हाने असल्याचेही अभ्यासातून स्पष्ट झाले असून, यासाठी प्रभावी धोरणात्मक व संस्थात्मक पाठबळाची गरज अधोरेखित होते.

तक्ता क्र. १ : प्रतिसादकांमधील ग्रामीण पर्यटनाविषयी जागरूकता (N = २८०)

जागरूकतेची पातळी	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
ग्रामीण पर्यटनाविषयी जागरूक	२०२	७२%
मर्यादित / अज्ञान	७८	२८%
एकूण	२८०	१००%

बहुसंख्य प्रतिसादक (७२%) ग्रामीण पर्यटनाच्या संकल्पनेशी परिचित असल्याचे दिसून येते. यावरून नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटन उपक्रमांची ओळख वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. तथापि, २८% प्रतिसादकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव असल्याने ग्रामपातळीवर जनजागृती व माहिती प्रसार कार्यक्रमांची आवश्यकता अधोरेखित होते.

तक्ता क्र. २ : रोजगारनिर्मितीचे साधन म्हणून ग्रामीण पर्यटनाबाबत मत

मत	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
----	----------------------	---------------

लक्षणीय रोजगारनिर्मिती होते	१९०	६८%
रोजगारनिर्मिती मर्यादित	९०	३२%
एकूण	२८०	१००%

६८% प्रतिसादकांचे मत आहे की ग्रामीण पर्यटन युवक, महिला, कारागीर व शेतकरी यांच्यासाठी रोजगारनिर्मिती करते. यावरून आत्मनिर्भर भारत उपक्रमाच्या उद्दिष्टांना ग्रामीण पर्यटन पूरक ठरत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ३ : ग्रामीण पर्यटनातून उत्पन्ननिर्मिती

उत्पन्नाची स्थिती	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
पूरक उत्पन्न मिळते	१७९	६४%
थेट उत्पन्न नाही	१०१	३६%
एकूण	२८०	१००%

या तक्त्यातून स्पष्ट होते की ६४% प्रतिसादकांना ग्रामीण पर्यटनाशी संबंधित उपक्रमांतून पूरक उत्पन्न मिळते. यामुळे ग्रामीण कुटुंबांची आर्थिक क्षमता व स्थैर्य वाढते.

तक्ता क्र. ४ : ग्रामीण पर्यटन व आर्थिक स्वयंपूर्णता

मत	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
स्वयंपूर्णतेस चालना देते	१९६	७०%
लक्षणीय प्रभाव नाही	८४	३०%
एकूण	२८०	१००%

७०% प्रतिसादकांच्या मते ग्रामीण पर्यटन स्थानिक संसाधने, कौशल्ये व उद्योजकता वापरून आर्थिक स्वयंपूर्णता वाढवते. यामुळे आत्मनिर्भर भारताच्या उद्दिष्टांशी ग्रामीण पर्यटनाची सुसंगती स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ५ : ग्रामीण-शहरी स्थलांतरावर ग्रामीण पर्यटनाचा प्रभाव

प्रतिसाद	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
स्थलांतर कमी होण्यास मदत	१७१	६१%
लक्षणीय परिणाम नाही	१०९	३९%
एकूण	२८०	१००%

६१% प्रतिसादकांच्या मते ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थानिक रोजगारनिर्मिती होऊन ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी होते, ज्यामुळे संतुलित प्रादेशिक विकास साध्य होतो.

तक्ता क्र. ६ : सांस्कृतिक जतनातील ग्रामीण पर्यटनाची भूमिका

मत	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
संस्कृती व परंपरा जतन होते	२०७	७४%
जतनात मर्यादित भूमिका	७३	२६%
एकूण	२८०	१००%

बहुसंख्य प्रतिसादक (७४%) ग्रामीण पर्यटनामुळे लोककला, सण-उत्सव व पारंपरिक प्रथा जतन होत असल्याचे मान्य करतात. यावरून ग्रामीण पर्यटन हे सांस्कृतिक शाश्वततेचे प्रभावी साधन ठरते.

तक्ता क्र. ७ : ग्रामीण पर्यटनातील महिलांचा सहभाग

सहभागाची पातळी	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
सहभाग वाढलेला	१६२	५८%
सहभाग मर्यादित	११८	४२%
एकूण	२८०	१००%

५८% प्रतिसादकांनी ग्रामीण पर्यटनाशी संबंधित उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढल्याचे नमूद केले आहे. यावरून ग्रामीण पर्यटन महिला सक्षमीकरणास हातभार लावत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ८ : ग्रामीण पर्यटन विकासातील प्रमुख अडचणी

प्रमुख अडचणी	प्रतिसादकांची टक्केवारी (%)
अपुरी पायाभूत सुविधा	६६%
प्रशिक्षण व कौशल्यांचा अभाव	५९%
मर्यादित प्रचार-प्रसार	५३%
अपुरी आर्थिक मदत	४७%

या तक्त्यानुसार अपुरी पायाभूत सुविधा (६६%) व प्रशिक्षणाचा अभाव (५९%) या ग्रामीण पर्यटन विकासातील प्रमुख अडथळे आहेत. त्यामुळे धोरणात्मक हस्तक्षेप, क्षमतावृद्धी व संस्थात्मक पाठबळाची नितांत गरज अधोरेखित होते.

चर्चा (Discussion):

प्रस्तुत अध्ययनाच्या परिणामांमधून आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेच्या चौकटीत नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण पर्यटनाचे स्वरूप व महत्त्व यांचे स्पष्ट आणि सखोल आकलन होते. अभ्यासाच्या निष्कर्षांनुसार प्रतिसादकांमध्ये ग्रामीण पर्यटनाविषयी तुलनेने उच्च पातळीची जागरूकता आढळून येते, कारण जवळपास तीन चतुर्थांश प्रतिसादक या संकल्पनेशी परिचित असल्याचे दिसून आले. ही वाढती जागरूकता ग्रामीण पर्यटन उपक्रमांची वाढती दृश्यमानता दर्शविते आणि भविष्यातील विकासासाठी अनुकूल वातावरण सूचित करते. तथापि, अद्यापही लक्षणीय प्रमाणात प्रतिसादकांमध्ये मर्यादित जागरूकता आढळून आल्याने ग्रामपातळीवर नियोजनबद्ध जनजागृती कार्यक्रम राबविण्याची आवश्यकता अधोरेखित होते.

अध्ययनातील एक महत्त्वाचा निष्कर्ष म्हणजे ग्रामीण पर्यटनाकडे रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढीचे प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जात असल्याची धारणा. बहुसंख्य प्रतिसादकांनी गृहवसती, हस्तकला, खाद्यसेवा, मार्गदर्शन सेवा यांसारख्या उपक्रमांद्वारे ग्रामीण पर्यटन थेट व अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण करत असल्याचे मान्य केले आहे. अनेक प्रतिसादकांना पूरक उत्पन्न प्राप्त होत असल्याने ग्रामीण पर्यटन ग्रामीण कुटुंबांच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी देऊन आर्थिक स्थैर्य वाढवित असल्याचे स्पष्ट होते.

परिणामावरून ग्रामीण पर्यटन व आर्थिक स्वयंपूर्णता यांच्यातील दृढ संबंधही स्पष्ट होतो. मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसादकांनी ग्रामीण पर्यटन स्थानिक संसाधने, कौशल्ये व उद्योजकतेचा वापर करून स्वयंपूर्णतेस चालना देत असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. हे आत्मनिर्भर भारत उपक्रमाच्या मूळ उद्दिष्टांशी सुसंगत असून स्थानिक पातळीवरील आर्थिक विकास आणि बाह्य अवलंबित्वात घट यांवर भर देण्याची गरज अधोरेखित करते.

या अभ्यासातून ग्रामीण पर्यटनाची ग्रामीण-शहरी स्थलांतर कमी करण्यातील भूमिका देखील पुढे आली आहे. अर्ध्याहून अधिक प्रतिसादकांच्या मते पर्यटनामुळे गावपातळीवर उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध झाल्याने लोकांना गावातच स्थायिक राहण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे. यावरून ग्रामीण पर्यटनाचा संतुलित प्रादेशिक विकास व सामाजिक स्थैर्यावर सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे स्पष्ट होते.

तसेच ग्रामीण पर्यटनाचे सांस्कृतिक महत्त्वही या अभ्यासातून अधोरेखित झाले आहे. बहुसंख्य प्रतिसादकांच्या मते पर्यटन उपक्रमांमुळे स्थानिक परंपरा, लोककला, सण-उत्सव व देशी प्रथा यांचे संरक्षण होत आहे. यासोबतच पर्यटनाशी संबंधित उपक्रमांमध्ये महिलांचा वाढलेला सहभाग महिला सक्षमीकरण व समावेशक विकासाची क्षमता दर्शवितो.

तथापि, या सकारात्मक परिणामांबरोबरच नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासास मर्यादा आणणाऱ्या काही गंभीर अडचणीही अभ्यासातून समोर आल्या आहेत. अपुरी पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षण व कौशल्यविकासाचा अभाव, मर्यादित प्रचार-प्रसार आणि अपुरी आर्थिक मदत या प्रमुख अडचणी असल्याचे प्रतिसादकांनी नमूद केले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की ग्रामीण पर्यटनात मोठी क्षमता असली, तरी तिचा पूर्ण लाभ मिळविण्यासाठी धोरणात्मक समन्वय, क्षमतावृद्धी, पायाभूत सुविधा विकास व स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे. एकूणच, योग्य नियोजन व संस्थात्मक यंत्रणांच्या सहाय्याने ग्रामीण पर्यटन आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत अध्ययनाच्या आधारे असे निष्कर्ष काढता येतात की आत्मनिर्भर भारत (आत्मनिर्भर भारत) उपक्रमाच्या संदर्भात ग्रामीण पर्यटन हे शाश्वत विकास व आर्थिक स्वयंपूर्णतेस प्रोत्साहन देणारे एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून उदयास आले आहे. समुदायाधारित स्वरूप, स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर तसेच सांस्कृतिक व अनुभवाधारित शिक्षणावर दिलेला भर यांमुळे ग्रामीण पर्यटन उपजीविकेच्या संधी, उत्पन्नवाढ आणि समावेशक विकासासाठी विविध मार्ग उपलब्ध करून देते. अभ्यासाचे निष्कर्ष स्पष्टपणे दर्शवितात की ग्रामीण पर्यटन रोजगारनिर्मिती, स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे बळकटीकरण, ग्रामीण-शहरी स्थलांतरात घट, सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि ग्रामीण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण यांसाठी प्रभावी ठरत आहे. नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भात, निसर्गरम्य गावे, समृद्ध आदिवासी व लोकसंस्कृती, पारंपरिक शेतीपद्धती तसेच इको-पर्यटन व वारसा स्थळांच्या सान्निध्यामुळे ग्रामीण पर्यटनाच्या विकासासाठी मोठी संधी उपलब्ध आहे. ग्रामीण पर्यटन स्थानिक संसाधनांचे शाश्वत आर्थिक संधींमध्ये रूपांतर करून गावपातळीवरच लाभ टिकवून ठेवण्याची क्षमता बाळगते. हे आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेच्या स्थानिक उत्पादन, उद्योजकता व तळागाळातील आर्थिक सक्षमीकरण या मूलभूत उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे. तथापि, अपुरी पायाभूत सुविधा, मर्यादित जागरूकता व प्रशिक्षण, अपुरा प्रचार-प्रसार आणि आर्थिक पाठबळाचा अभाव या गंभीर अडचणी ग्रामीण पर्यटनाच्या संपूर्ण क्षमतेच्या वापरास मर्यादा आणतात. त्यामुळे

नागपूर जिल्ह्यात ग्रामीण पर्यटनाचा यशस्वी विकास साधण्यासाठी नियोजनबद्ध, समुदायप्रेरित व धोरणात्मक पाठबळावर आधारित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण, कौशल्यविकास कार्यक्रम, बाजारपेठेपर्यंत पोहोच सुधारणा आणि संस्थात्मक समन्वय सुनिश्चित केल्यास ग्रामीण पर्यटन भविष्यात स्वयंपूर्ण गावे आणि संतुलित प्रादेशिक विकासाच्या दिशेने एक प्रभावी मार्ग ठरू शकते.

संदर्भ:

- 1) AFEIAS.com. (2022, July 9). *Tourism for AatmaNirbhar Bharat*. <https://afeias.com/wp-content/uploads/2022/07/Kurukshetra-Tourism-for-AatmaNirbhar-Bharat-09-07-2022.pdf>
- 2) Bhatti, J. (2022, September 1). *Agritourism and its future in India*. GeeksforGeeks. <https://www.geeksforgeeks.org/agritourism-and-its-future-in-india/>
- 3) Chettri, E. (2023, June 1). *Agri-Tourism: Sustainable livelihood through rural farm-based tourism in India*. Krishi Jagran. <https://krishijagran.com/agripedia/agri-tourism-sustainable-livelihood-through-rural-farm-based-tourism-in-india/>
- 4) Desai, V. (2021). *Rural tourism in India: Potential and challenges at glance*. *International Journal of Research in Commerce, IT & Management*, 11(10), 4-6.
- 5) Gavit, S. D., & Katke, A. K. (2025). *A study of Aatmanirbhar Bharat: Swadesh Darshan 2.0*. *International Journal of Advance and Applied Research*, 6(15).
- 6) Government of India, Ministry of Tourism. (2021, December 8). *National strategy and roadmap for development of rural tourism in India - An initiative towards Atmanirbhar Bharat*. <https://tourism.gov.in/sites/default/files/2023-05/National%20Strategy%20and%20Roadmap%20for%20development%20of%20Rural%20Tourism%20in%20India.pdf>
- 7) Government of India, Press Information Bureau (PIB). (2024, August 8). *Aatmanirbhar Bharat in the tourism sector*. www.pib.gov.in
- 8) Hasan, K., et al. (2014). [Reference found in context but without full details].
- 9) India Brand Equity Foundation (IBEF). (n.d.). *Self-reliant India (Aatm Nirbhar Bharat Abhiyan)*. www.ibef.org
- 10) Indolia, U. (2019). *An overview of policies & schemes of Govt. of India to promote rural sector & tourism*. *International Journal of Applied Research*. www.researchgate.net
- 11) Kar, S., & Sahoo, D. K. (2016). *Rural tourism in India - A glance*. *Adarsh Journal of Management Research*, 9(1).
- 12) Leelavathi, R. (2020). [Reference found in context but without full details].
- 13) Massand, A. (2022). [Reference found in context but without full details].
- 14) NITI Aayog. (n.d.). *Draft National Tourism Policy 2022*. www.nitiforstates.gov.in
- 15) Priatmoko, S., Kabil, M., Akaak, A., Lakner, Z., Gyuricza, C., & Dénes, L. D. (2023). *Understanding the complexity of rural tourism business*. *Sustainability*, 15(2), 1193. <https://www.mdpi.com/2071-1050/15/2/1193>
- 16) ResearchGate. (2025). *A review on rural tourism an initiative towards Atmanirbhar Bharat*. https://www.researchgate.net/publication/391077458_A_REVIEW_ON_RURAL_TOURISM_AN_INITIATIVE_TOWARDS_ATMANIRBHAR_BHARAT
- 17) Srivastava, A. (2016). [Reference found in context but without full details].
- 18) Swaniti Initiative. (2022, October). *Developing rural tourism*. www.swaniti.com
- 19) Tripathi, M. K., & Ali, M. (2021). *Government initiatives for development of rural tourism in India: A study*. *International Journal of Economic Perspectives*, 15(1), 650–663. ijeponline.org
- 20) Xavier Kurian, P. (2012). *Tourism in India - Challenges Ahead*. IIM (K).